

РОЗДІЛ 7

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ І ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'37+811.111'37+811.112.2'37

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

SEMANTIC DERIVATION OF IRRATIONAL LEXIS IN THE UKRAINIAN, ENGLISH AND GERMAN LANGUAGES

Кінашук А.В.,

*аспірант кафедри романо-германської філології
Рівненського державного гуманітарного університету*

У статті представлено поняття семантичної деривації як продуктивного засобу збагачення словникового складу в українській, англійській та німецькій мовах. Ірраціональна лексика схарактеризована як семантичний клас слів на позначення аспектів, не пов'язаних з раціональним мисленням. Через набір спільних семантичних компонентів іменникових номінацій сконструйовано модель прототипної ситуації, яка характеризує концепт «ірраціональність». За допомогою моделі прототипної ситуації та формування на її основі стратегій семантичної деривації було визначено основні моделі семантичної деривації ірраціонального значення. Стратегії семантичної деривації ірраціональної лексики відображають межі, до яких може розширюватися концептуальне поле ірраціональності в зіставлюваних мовах.

Ключові слова: семантична деривація, ірраціональна лексика, модель прототипної ситуації, стратегії семантичної деривації, моделі семантичної деривації.

В статье представлено понятие семантической деривации как продуктивного средства обогащения словарного состава в украинском, английском и немецком языках. Иррациональная лексика охарактеризована как семантический класс слов для обозначения аспектов, не связанных с рациональным мышлением. Через набор общих семантических компонентов номинаций имен существительных сконструирована модель прототипной ситуации, которая характеризует концепт «иррациональность». С помощью модели прототипной ситуации и формирования на ее основании стратегий семантической деривации были определены основные модели семантической деривации иррационального значения. Стратегии семантической деривации иррациональной лексики отражают границы, до которых может расширяться концептуальное поле иррациональности сопоставимых языков.

Ключевые слова: семантическая деривация, иррациональная лексика, модель прототипной ситуации, стратегии семантической деривации, модели семантической деривации.

The study outlines the notion of semantic derivation as the effective mean of vocabulary enrichment in the Ukrainian, English and German languages. Irrational lexis has been characterized as a semantic class of words to denote the aspects unrelated to rational thinking. Through the selection of common semantic components for noun nominations it has been constructed the prototype situation model characterizing the concept of irrationality. It has been identified basic models of irrational meaning semantic derivation with the help of prototype situation model and developing on its base semantic derivation strategies. Semantic derivation strategies of irrational lexis have expressed the frontiers where the irrational conceptual domain can extend in comparable languages.

Key words: semantic derivation, irrational lexis, prototype situation model, semantic derivation strategies, semantic derivation models.

Постановка проблеми. Дослідження когнітивної діяльності людини в аспекті різних варіантів пізнання світу окреслені в лінгвістичних розвідках вітчизняних та зарубіжних мовознавців [1; 2; 3; 4]. Семантична деривація є одним із засобів поповнення лексичного складу мови шляхом переосмислення вже наявних у лексичній одиниці значень та утворення нових. Зіставний аналіз, що має на меті встановити спільні та відмінні ознаки, дедалі частіше застосовують і в аспекті дослідження феномена семантичної деривації в спо-

віднених та неспоріднених мовах. Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій і тенденцією до поглибленого вивчення лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У руслі дослідження семантичної деривації споріднених та неспоріднених мов здійснюють свої розвідки К.С. Астапкіна, Ш.Р. Басиров, О.В. Деменчук, А.А. Залізняка, В.В. Туровський,

З.А. Харитончик, О.Д. Шмельов та ін. Предметом аналізу таких досліджень були закономірності семантичної деривації температурних прикметників в англійській, білоруській, німецькій та російській мовах [5], механізми семантичної деривації та лінгвістична інтерпретація схеми тлумачення дієслова [6, с. 83], механізми семантичної деривації в аспекті міжмовних співвідношень енантісемії в слов'янських мовах [7, с. 67], відношення, що виникають між компонентами похідних одиниць [8, с. 124], типологія семантичної деривації в синхронному та діахронному зрізах в англійській, німецькій та російській мовах [9, с. 217].

Дослідження семантичної деривації ірраціональної лексики ставили за мету встановити метафоричні моделі дієслів розуміння в близько та віддаленоспоріднених мовах (типові ситуації розуміння та відповідні їм метафори) [4, с. 3], описати моделі семантичної деривації прикметникових та дієслівних номінацій в українській та польській мовах [10, с. 53]. Предметом аналізу таких досліджень були метафоричні вживання лексики, які виявляли зв'язок ситуації «ірраціонального розуміння» із ситуаціями руху, сприйняття, фізичного контакту тощо; стратегії семантичної похідності лексики в аспекті розширення концепту ситуації ірраціонального стану. Лінгвістичні праці цього напрямку демонструють наявність значного матеріалу для подальших розвідок та зумовлюють новий аспект дослідження семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики.

Постановка завдання. Мета розвідки – схарактеризувати моделі семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики (на матеріалі української, англійської та німецької мов) та з'ясувати особливості динаміки розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- дослідити модель прототипної ситуації ірраціональної лексики обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;
- з'ясувати особливості розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики в обраних мовах;
- схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики в українській, англійській та німецькій мовах.
- визначити перспективи подальших досліджень семантичної деривації ірраціональної лексики.

Виклад основного матеріалу. Семантична деривація є одним із засобів збагачення слов-

никового складу мови новими номінативними одиницями, для яких характерна багатозначність (полісемія). Під семантичною деривацією в дослідженні розуміємо процес утворення нового значення лексичної одиниці, у процесі якого формуються такі співвідношення, що об'єднують усі значення багатозначного слова. При цьому з двох значень слова одне є семантичним дериватом іншого, або ж обидва значення походять від третього. Зв'язки, що формуються між значеннями слова, можуть утворювати різні типи полісемії: радіальна (всі значення слова мотивовані одним й тим самим – центральним – значенням); ланцюжкова (кожне нове значення слова мотивоване іншим – найближчим до нього – значенням); радіально-ланцюжкова полісемія (поєднання обох типів полісемії) [1, с. 190].

Семантична деривація як порівняно новий та дедалі популярніший засіб поповнення словникового складу мови охоплює чи не всі тематичні групи лексики, серед яких виокремлюємо й ірраціональну – семантичний клас слів, які позначають ті аспекти світосприймання людини, що не пов'язані з раціональним мисленням людини та виникають без участі розуму людини, пор.: укр. *учувати серцем* «помічати що-небудь, здогадуватися про щось підсвідомо, інтуїтивно», англ. *sixth sense* “a supposed intuitive faculty giving awareness not explicable in terms of normal perception”, нім. *eine lichte Augenblicke haben* “nur zeitweilig klare Gedanken fassen können; (scherzhaft) einen guten Einfall haben” тощо. Пласт лексики ірраціонального розуміння займає порівняно не численний, однак вагомий з огляду на специфіку відображення мовної картини світу українського, англійського та німецького народів прошарок у лексиконі зіставлених мов. Матеріалом дослідження слугували дібрані методом суцільної вибірки 44 іменники, що належать до тематичного класу ірраціональної лексики, з яких 14 – української мови, 16 – англійської мови та 14 – німецької мови.

Аналіз семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики української, англійської та німецької мов передбачає два етапи: конструювання моделі прототипної ситуації ірраціональної лексики через набір спільних семантичних компонентів [3, с. 117] та моделювання на основі цієї ситуації стратегій семантичної деривації названого класу лексики в обраних мовах.

Ірраціональні лексичні одиниці, що представлені в дослідженні, були дібрані згідно з моделлю прототипної ситуації на предмет їхньої відповідності виокремленим компонентам. Пропонуємо розглянути найрепрезентативніші для концепту

ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ лексичні одиниці української, англійської та німецької мов, у яких реалізована семантична деривація. До репрезентативних одиниць у дослідженні належать іменники, значення яких найбільш своєрідно демонструє динаміку розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики: укр. *інтуїція*, англ. *intuition*, нім. *die Intuition*; укр. *інстинкт*, англ. *instinct*, нім. *der Instinkt*; укр. *інсайт*, англ. *insight*, нім. *die Einsichte*. Відзначаємо, що наведені лексичні одиниці є ключовими словами-репрезентантами концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ, частота вживання яких становить 419 одиниць (*intuition*), 1057 (*instinct*), 1397 (*insight*) [11]. Як частина мови, що називає предмети, явища, події, іменники є тими номінаціями, які позначають ядро концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ – здатність або стан, реалізовані не на раціональній основі.

Семантика ірраціональної лексики, як вважають, моделює прототипну ситуацію (ірраціональний стан) через набір таких спільних компонентів: а) ситуація осмислюється як раптовий, подекуди непередбачуваний акт свідомості, зумовлений чинником неконтрольованої зміни ментального стану суб'єкта когніції; б) призвідником ірраціонального стану може бути власне об'єкт когніції (думка, здогад, ідея тощо); в) ірраціональний стан виникає у контексті певної фонові (як правило, актуальної) для суб'єкта когніції ситуації; г) виникненню ірраціонального стану може передувати мисленнєва діяльність, реалізована в коротко- або довготривалому часовому інтервалі; г) ірраціональний стан може бути результатом як індивідуального, так і колективного акту свідомості; д) ірраціональний стан виявляє певний ступінь евіденціальності (ступінь істинності, впевненості мовця в достовірності інформації, що повідомляється); е) ірраціональний стан може бути ідентифікований у певний спосіб (ідентифікаційними ознаками можуть слугувати різного виду ірраціональні прояви: ментальні, поведінкові, емоційні тощо) [10, с. 55–57].

Б.Л. Іюмдін пов'язує розуміння (в тому числі й ірраціональне) насамперед із ментальною здатністю людини та звертає увагу на способи досягнення розуміння і кількість використаної при цьому інформації [12, с. 594].

З огляду на цей факт конструюємо модель прототипної ситуації (здатність до ірраціонального осягнення), яка характеризує концепт ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ через набір спільних семантичних компонентів іменникових номінацій:

а) наявність проблеми або складної ситуації, в якій виявляється здатність до ірраціонального

осягнення, пор.: укр. *Той стан, в якому я перебував, витаючи над моїм скаліченим тілом, багато в чому нагадував інтуїцію, інстинкт, рефлекс* [13]; англ. *It's your competitive instinct coming out again. You're trying to win* [11]; нім. *Die Abgeordneten des ersten frei gewählten ostdeutschen Parlaments bewiesen einen guten Instinkt, als sie den Großen Saal des Palastes zu ihrem Tagungsort bestimmten. Der Volkszorn wird auf uns gelenkt, uralter Instinkt geweckt* [14];

б) ірраціональна здатність притаманна далеко не всім носіям певної комунікативної ситуації, пор.: укр. *Далебі, в ній було не так і багато лихих карбів, їй не в'ївся в душу егоїзм, і не заповонило бажання збагачення, в Ірині жив сильний інстинкт матері, господині, хоч і не була бездоганною господинею* [13]; англ. *One senior officer described policewomen as having an instinct for tidiness which made them good administrators* [11]; нім. *Auf viel Liebe und Zuwendung angewiesen, ließ er sich von ihr bemuttern, bis ihre fraulichen Instinkte anders wo Auslauf suchten. Ich rieche Bäume, bevor ich mit ihnen zusammenstoße, ein innerer Kompaß lenkt mich immer in die günstigste Himmelsrichtung, das sind Instinkte, über die nur ein Blaubär verfügt* [14];

в) наявність у людини досвіду попередньої діяльності, пор.: укр. *Але інстинкт досвідченого ловця душ підказував містерові Томазо, що на цього руського слід звернути увагу* [13]; англ. *Thirty years later my volunteering instinct has come through intact but I still mistrust the American Air Force* [11]; нім. *Verdacht fiel zunächst auf Ludwig Dienels, sicher erst mal aus einem Instinkt heraus, einem Gefühlsreflex, den man sein Lebtag spürt, wenn sich ein SS-Sturmbannführer seiner Qualität in der Nähe aufhält, nicht zuletzt aber deshalb, weil der Alte ihn weiterhin wie von Anfang an für den Verfasser der Morddrohung hielt* [14];

г) раптовість вияву ірраціональної здатності, пор.: укр. *Спрацював там у тобі, мабуть, просто інстинкт, потреба душі, добре знайома тобі з фронтових літ, коли без роздуму приходиш на скрик, на стогін, коли, навіть смерть зневажуючи, підбігаєш до щойно приземленого, наскрізь прорешеченого кулями літака, в якому сходять кров'ю твої непритомний товариши* [13]; англ. *They use instinct and spontaneity and when they practise something, they do so for the enjoyment it produces and thus it becomes more of a game than a practice* [11]; нім. *Wäre sie doch bloß ihrem ersten Instinkt gefolgt und hätte den Kassenbon verlangt!* [14];

г) результат дії побудований виключно на основі здатності до ірраціонального осягнення, пор.: укр. *Вода опекала крижаністю, хлюпала до*

колін, віджахувала клекотом, Ярослава бігла по ній під важкою зливою в темряву, і ніби самий інстинкт солідарності, болю і страху за когось привів її до тих дощаних табірних будиночків, що вже темніли змалілі, підтоплені серед води, наче якісь папуаські хатини на сваях [13]; англ. *Likewise, our early ancestors most probably sifted out the useful plants by scent, sight and intuition. In other words, by instinct* [11]; нім. *Mut und Tatkraft werden so der marktwirtschaftlichen Banalität ausgeliefert und können nur noch durch die niedrigsten Instinkte mobilisiert werden* [14];

д) етична оцінка ірраціональної здатності, пор.: укр. *Але інший інстинкт, шляхетніший і могутніший, був горою. Я заражаюся сумом її голосу й гарною, лагідною тугою простих, як інстинкт, мелодій* [13]; англ. *Suspiciousness becomes almost an instinct, powerful and all-pervasive* [11]; нім. *Das befeuert die Phantasie und schärft die Instinkte, man wird wachsam und listenreich. Er hatte einen guten Instinkt für das, was gefragt war. Mandeville lieferte auf diese Weise das Grundmuster (das er selbst als seltsames Paradoxon bezeichnete) für die liberale Heiligsprechung der niedrigsten antisozialen Instinkte* [14].

Аналіз лексичної сполучуваності іменникових номінацій дає підстави стверджувати, що концептуальне поле ірраціональності в обраних мовах може розширюватися до меж:

– когнітивного (мисленнєвого), пор.: укр. *Найчастіше усамітнюйтеся, тоді інтуїція підкаже правильне рішення* [13]; англ. *It is the essential dilemma of Blue Skies research and of course there can be no direct solution. However, we believe that those who are determined to understand a phenomenon and to follow their research and their intuition wherever they may lead, are on the balance of probabilities* [11]; нім. *Mit den Kräften der Intuition, nicht mit denen des Verstandes, wollen sie des Ursprünglichen habhaft werden* [14];

– філософського, пор.: укр. *інтуїція – центр філософської антропології* [13]; англ. *Finally, it is to be noted that Sidgwick holds that a kind of intuition, not capable of empirical or discursive proof, is needed to support utilitarianism* [11]; нім. *Bergson hatte bereits, in freilich noch sezessionistisch-liberaler Weise, die Intuition gegen den Verstand ausgespielt, die schöpferische Unruhe gegen geschlossene Ordnung und starre Geometrie. Zuoberst steht die Intuition* [14];

– релігійного, пор.: *божественна інтуїція; божже одкровення, споглядання Бога* [13]; англ. *Intuition is a gift from God, and, when we learn how to develop and strengthen it, intuition can help us steer*

clear of disastrous decisions and relationships [11]; нім. *Der Intuition, der Gabe des gottbegnadeten Entdeckers, wird genau wie sonstwo auch in der Psychologie das erste, der streng disziplinierten Beobachtung aber, der Treue im Kleinen und der Induktion das letzte Wort gebühren; Mit dem Wort Instinkt beanspruchte mein Vater Unfehlbarkeit* [14];

– творчого, пор.: *творча інтуїція, інтуїція поета, геометрична інтуїція орнаментів на кераміці, естетична інтуїція* [13]; англ. *Intuition and artistic sensitivity combine to create a rhythmic movement of special character* [11]; нім. *Gefördert werden sollte die Beschäftigung mit dem sprachlichen Ausdruck, mit den Künsten, die Einfühlung in andere Menschen (nicht in Computer!), die Pflege der Intuition und Fantasie; Immer wirkt sich dabei ein ganz und gar bildhaftes Denken aus, das einen konkreten Einzelfall intuitiv mit den hellen Augen des Dichters erlebt und dann die Intuition verallgemeinernd auf Leben und Welt überhaupt überträgt und so das ganze Sein und Geschehen deutet* [14];

– поведінкового, пор.: *на вчинок виводить інтуїція* [13]; англ. *Call it intuition. Maybe it's just a fear of being overtaken by a woman* [11]; нім. *Ein Baby ist in den ersten sechs bis acht Monaten völlig von der Intuition und Hilfe der Erwachsenen abhängig, wenn es sich fortbewegen will* [14];

– політичного, пор.: укр. *інтуїція щодо публічної політики* [13]; англ. *Political intuition told him were the natural leaders of the nation* [11]; нім. *Keetenheuve hatte die Frage, über die abgestimmt wurde, ziemlich belanglos gefunden und nach der Intuition des Augenblicks gehandelt, ein Jasager und kein Neinsager, der einer unwichtigen Regierungsvorlage zustimmte. Um zu erfassen, wie es unter Hitler in deutschen Landen aussah, verbleibt noch genug allein der Intuition des Gerichts vorbehalten* [14];

– оцінного, пор.: *складна суперечлива теорія, в якій інтуїція ... основний шлях проникнення в таємниці світу* [13]; англ. *We recognize by moral intuition that certain natural properties of an action will make it obligatory; To attempt, in some intuition of evil, to understand them, to enact them* [11]; нім. *Intuitives Einleuchten z. B. galt einst als ein höchst wichtiger Hinweis auf die Wahrheit; es verschwand aus der Methodologie genau in dem Augenblick, als die Intuition durch die Erfahrung und durch formale Erwägungen ersetzt wurde* [14].

За тлумачним словником української мови лексична одиниця *інтуїція* реалізує два ірраціональних значення, пор.: 1. «Здатність людини в деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати

істину, передбачати, вгадувати що-небудь, спираючись на попередній досвід, знання тощо», пор.: *Покладаючись на свою старшинську інтуїцію, Хаєцький шукав своїх десь ліворуч; Чомусь він мені подобався. І не балакали ми з ним, і зустрічались не так часто, а от подобався. Чомусь завжди мені здавалось: «От людина, здатна до благородних учинків». І показалося, що інтуїція не підвела; Інтуїція і тонкий слух допомагали Петрикові вести мелодію за скрипалем;* 2. «Безпосереднє збагнення, осягнення істини без допомоги досвіду й логічних умовиводів», пор.: *Якоюсь залізною інтуїцією догадався і отямив мене, стримав, по суті, перед самим падінням* [13]. На семантичному рівні має місце перехід 'здатність' → 'збагнення' (осягнення), реалізований на основі моделі ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН.

В англійській мові ірраціональні значення лексичної одиниці *intuition* розвиваються на основі значень «раціональних дій (раціонального споглядання)» за моделлю ДІЯ → СТАН, пор.: 1. "The action of looking upon or into; contemplation; inspection; a sight or view", пор.: *A Looking-glass becomes spotted and stained from their only intuition;* 2. "The action of mentally looking at; contemplation, consideration; perception, recognition; mental view", пор.: *That the Employment of Time to endless Ages will consist in an uninterrupted Intuition and Contemplation;* 3. "The action of mentally looking to or regarding as a motive of action; ulterior view; regard, respect, reference", пор.: *I do it with Affectionate intuitions of doing Honour to Religion.* При цьому відзначаємо семантичні переходи в межах радіальної полісемії до меж семантики: ірраціонального-духовного (модель СТАН → ДУХОВНИЙ СТАН), пор.: 4. "The spiritual perception or immediate knowledge, ascribed to angelic and spiritual beings, with whom vision and knowledge are identical", пор.: *As if the Intuition of Spirits and Spiritual Bodies, were not a more eminent discerning than our Eyesight,* ірраціонального-когнітивного (модель СТАН → КОГНІТИВНИЙ СТАН), пор.: 5. "The immediate apprehension of an object by the mind without the intervention of any reasoning process", пор.: *What we feel, and what we do, we may be said to know by intuition,* ірраціонального-чуттєвого (модель СТАН → ЧУТТЄВИЙ СТАН), пор.: 6. «Immediate apprehension by sense», пор.: *All our intuition however takes place by means of the senses only,* ірраціонального-психологічного (модель СТАН → ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН), пор.: 7. "In a more general sense: direct or immediate insight", пор.: *That peculiar property of genius which, for want of a better word, we call intuition* [15].

Німецький відповідник *die Intuition* виявляє ознаки радіального типу полісемії ірраціональних значень, де первинним є значення 1. "Die Fähigkeit, verwickelte Beziehungen mit einem Schlage richtig zu erfassen", пор.: *Im Gang der Jahrhunderte sonderte die neuzeitliche Wissenschaft alles aus sich aus, was sich mit dem Apriori der objektivierenden Distanz und der geistigen Herrschaft übers Objekt nicht vertrug: die Intuition, die Einfühlung, den esprit de finesse, die Ästhetik, die Erotik,* від якого похідними є всі інші, реалізуючи при цьому моделі різних станів: ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН, пор.: 2. "Gefühlsmäßige Erkenntnis, höhere Sinnen-Auffassung Inspiration höheres Geist-Ergreifen "hohe Intuition", пор.: *Ein überirdisches Vergnügen! In Nacht und Thau auf den Gebirgen liegen, Und Erd' und Himmel wonniglich umfassen, Zu einer Gottheit sich aufschwellen lassen, Der Erde Mark mit Ahnungsdrang durchwühlen. Und dann die hohe Intuition;* ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНИЙ СТАН, пор.: 3. "Unmittelbare Anschauung", пор.: *Studium der Perspective wäre noch zu wünschen und einige theoretische Aufklärung über Beleuchtung und Schatten. Das ist's! aber kein Buch, und selbst keine Intuition der Meisterwerke kann diesem Mangel abhelfen;* ВЛАСТИВІСТЬ → ДУХОВНИЙ (ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ) СТАН: 4. "Übersinnliches (künstlerische und philosophische Ideen, das Wesentliche einer Sache) mit dem geistigen Auge unmittelbar zu erschauen", пор.: *Intuitives Einleuchten z. B. galt einst als ein höchst wichtiger Hinweis auf die Wahrheit; es verschwand aus der Methodologie genau in dem Augenblick, als die Intuition durch die Erfahrung und durch formale Erwägungen ersetzt wurde;* ВЛАСТИВІСТЬ → ТВОРЧИЙ СТАН: 5. "Eingebung, [plötzliches] ahnendes Erfassen": *die dichterische Intuition; auf eine Intuition warten* [14].

Радіальний тип полісемії також відзначено в номінації *інстинкт*, в якій реалізовано семантичні переходи в межах моделей: ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 1. біол. «Вроджена, типова для кожного виду тварин здатність до виконання певних доцільних дій у відповідь на зміни внутрішнього або зовнішнього середовища»: *Чимало вчених висловлювало думку, що в перелітних птахів інстинкт до перельотів є спадковим;* 2. «Несвідоме й нездоланне прагнення, потяг до чого-небудь»: *В Тиховичеві прокинулись, мабуть, войовничі інстинкти* (похідне значення, на нашу думку, характеризує незбагненне осягнення як вияв властивості в умовах певної екстремальної ситуації); ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 3. перен. «Підсвідоме

чуття»: *Він не стільки побачив, скільки інстинктом відчув нещастя* [13].

В англійському відповіднику *instinct* семантичні переходи виявляють ознаки радіально-ланцюжкової полісемії, реалізованої в межах моделей: ВЛАСТИВІСТЬ → ДІЯ (іраціональне → поведінкове), пор. 1. “An innate, typically fixed pattern of behaviour in animals in response to certain stimuli”: Biologists also are interested in the honey bee’s social instincts and behavioral traits; 2. “A natural or intuitive way of acting or thinking”: It was an intense time for both of us – but all my instincts warned me away from him, ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 3. “A natural propensity or skill of a specified kind”: To sympathize with the poor is a natural instinct for the people (похідне значення характеризує здатність, притаманну лише людині) та НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ, пор.: 4. “The fact or quality of possessing innate behaviour patterns”: I suppose it was instinct really that made me hold on to my bag, stupid really, but I wasn’t going to let them have it [15].

У німецькій мові має місце ланцюжкова полісемія, де поряд із моделлю ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ (див. вище), пор.: 1. “Angeborener (arterhaltender) Verhaltenstrieb von Tieren”: *Pferde, die, wenn sie schrecklich erhitzt und aufgejagt sind, sich selbst aus Instinct*; 2. “Unbewußter innerer Antrieb, Drang beim Menschen”: *Der Instinct, der mich dazu [Gebirgsreise] trieb, war sehr zusammengesetzt und undeutlich*, має місце модель НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ (на відміну від англійської мови, характеристика властивості в німецькій мові певним чином специфікована, уточнена), пор.: 3. “Intuition, (sicheres) Gespür, (selten: dunkles) Gefühl, Ahnungsvermögen eines Menschen (für etw)“: *Jeder Mensch muß nach seiner Weise denken, nur darf er sich nicht gehen lassen; er muß sich controliren; der bloße nackte Instinct geziemt nicht dem Menschen* [14].

Лексична одиниця *інсайт* характеризує іраціональну ситуацію як внутрішній стан людини, в первинному номінативному значенні – стан відчуття, пор.: 1. «Передчуття або інтуїтивне відчуття внутрішньої природи чого-небудь»: *Інсайт – осяяння, ага-реакція*. Семантична деривація виявляє ознаки радіально-ланцюжкової полісемії, яка засвідчує розширення по лінії специфікації станів та їх характеристик: СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН ОСЯЯННЯ, пор.: 2. «У теорії пізнання – момент осяяння, проникнення в проблемну ситуацію, що завершується знаходженням рішення проблеми»: *Ідеї, що виникли в стані інсайту,*

*стримуються зовнішніми ознаками реальності; СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ: 3. псих. «Будь-яка самосвідомість»: Осяяння, творча інтуїція, інсайт можливі завдяки процесу самовибудовування, додавання тих ланцюжків, елементів, які доповнюють і створюють цілісний образ, «наведення мостів» між окремими порухами думки, відчуттями та емоціями, що дозволяють створювати «єдність у багатоманітності» тощо; СТАН УСВІДОМЛЕННЯ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ: 4. «У психотерапії – висвітлення або розуміння психічного стану когось-небудь, який раніше не піддавався усвідомленню»: *Ясновидіння, або пряме знання, інсайт – це психічна здібність людини отримувати інформацію про події чи речі, які сьогодні ще нікому не відомі, а відбудуться завтра-позавтра чи й найближчим часом; ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ → ОЦІНКА СТАНУ: 5. псих. «Нове, нав’язливе усвідомлення правильності чого-небудь»: Бракувало йому інсайту, тої елегантної несподіванки асоціацій, при якій рраз!* [13].*

Англійський відповідник *insight* у первинному значенні характеризує іраціональну ситуацію як здатність до ідентифікації та оцінки певного стану справ, пор.: 1. “The capacity to gain an accurate and deep understanding of someone or something”: Words leave the page and become real, and you gain rare insight into the authors, their books, and their passions. Семантичний розвиток засвідчує розширення ситуації в бік ідентифікації та оцінки самого стану справ (модель ВЛАСТИВІСТЬ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ), пор.: 2. “An accurate and deep understanding”: Einstein had deep insights into how to incorporate gravitation into relativity theory. Ланцюжкова полісемія вивершує ситуацію як стан усвідомлення (осягання) свого внутрішнього світу (модель ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ), пор.: 3. “Awareness by a mentally ill person that their mental experiences are not based in external reality”: These results suggest that preserved insight may be a protective factor that buffers mentally ill mothers [15].

Німецький відповідник *die Einsicht* моделює ситуацію, в якій іраціональний стан або властивість осмислюються в аспекті ситуацій раціональних (спочатку поведінкових, а потім інтелектуальних) дій (див. вище англійське *intuition*), пор.: 1. “Blick in etwas, Anblick von etwas”: *Einsicht in den Garten Colonna aus einem der engen Gäßchen heraus*; 2. “Prüfende Durchsicht, Kenntnisnahme, Anschauen (zur geistigen Erfassung)”: *Mein Sohn... sucht sich meine diesem Fach [Mineralogie] gewidmete Sammlungen durch genaue Einsicht anzueignen,*

indem er als Custode dieselben gut in Ordnung hält; 2.1. “Aufsicht”: *Bedingt sich Commissio eine Einsicht in die Behandlung, Ordnung... so wie in den allenfalls zu gestattenden Gebrauch der Gegenstände*. 3. “Intellektuelle (Einzel-) Erkenntnis, geistiger Überblick”: *So kann und muß... der Gelehrte seine Vorgänger benutzen... es mag nun sein daß er ihnen Ansicht über das Ganze, oder Einsichte in's Einzelne verdankt*. Розширення в напрямі внутрішнього осмислення ситуації спонукає перехід у сферу ірраціонального (модель ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ → ІРРАЦІОНАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ), пор.: 3.1. “Intuition beruhende Kenntnis, Erkenntnis, Ansicht”: *Die Natur gab ihr klare Einsicht in die Persönlichkeiten und sonstige Verhältnisse der weltlichen Dinge* [14].

Висновки. Встановлено, що семантична деривація є продуктивним засобом збагачення словникового складу зіставлюваних мов новими значеннями тих лексичних одиниць, які вже існують у словниковому складі мови, зокрема на позначення концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ. Модель прототипної ситуації ірраціональної лексики (іменники) представлена такими спільними семантичними компонентами, як наявність складної ситуації, в якій виявляється здатність до раптового ірраціонального осягнення, притаманного тим учасникам ситуації, що володіють попереднім досвідом, із подальшою етичною оцінкою стану, зумовленого ірраціональною здатністю до вирішення складної ситуації. Семантична парадигма ірраціональної лексики досліджуваних мов репрезентована радіальним, радіально-ланцюжковим та ланцюжковим типами полісемії, що розширюють концептуальне поле ірраціональності до меж ког-

нітивного (мисленнєвого), філософського, релігійного, творчого, поведінкового, політичного, оцінного. Відзначаємо, що спільними для трьох зіставлюваних мов є модель семантичної деривації ірраціонального значення ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, для української та німецької – ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН, англійської та німецької – НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ. Характерними для української мови стали такі моделі семантичних переходів: ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ, СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН ОСЯЯННЯ, СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ, СТАН УСВІДОМЛЕННЯ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ → ОЦІНКА СТАНУ. Винятковими для англійської мови є моделі ДІЯ → СТАН, СТАН → ДУХОВНИЙ СТАН, СТАН → КОГНІТИВНИЙ СТАН, СТАН → ЧУТТЄВИЙ СТАН, СТАН → ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ДІЯ, ВЛАСТИВІСТЬ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ → ІРРАЦІОНАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ. Унікальними також вважаємо такі моделі семантичної деривації ірраціонального значення в німецькій мові: ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНИЙ СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ДУХОВНИЙ (ТРАНСЦЕДЕНТНИЙ) СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ТВОРЧИЙ СТАН.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш розлогому аналізі семантичної деривації номінативних одиниць на позначення концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ української, англійської та німецької мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 1995. Том I. Лексическая семантика. 472 с.
2. Падучева Е.В. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука. Вопросы языкознания. 1998. № 5. С. 3–24.
3. Розина Р.И. Категориальный сдвиг актантов в семантической деривации. Вопросы языкознания. 2002. № 2. С. 3–16.
4. Басиров Ш.Р. Метафоричні моделі у сфері дієслів розуміння германських і слов'янських мов. Одеський лінгвістичний вісник. 2013. Вип. 2. С. 3–9.
5. Астапкина Е.С. Закономерности семантической деривации температурных прилагательных в сопоставительном аспекте (на материале русского, белорусского, английского и немецкого языков). URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/100532/1/>
6. Туровский В. В. О соотношении значений многозначного слова. Семантика и информатика. 1985. № 26. С. 83–105.
7. Shmelev A. Semantic shifts as sources of enantiosemy. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=LeHVDAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk>
8. Харитончик З.А. Семантические особенности производных признаков слов. Вопросы языкознания. 1984. № 4. С. 124–134.

9. Zalizniak A.A. A catalogue of semantic shifts. Towards a typology of semantic derivation. From Polysemy to Semantic Change. 2008. № 106. P. 217–233.
10. Деменчук О.В. Динаміка розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики (на матеріалі української та польської мов). ROSSICA OLOMUCENSIA. 2017. № 2. С. 53–67.
11. British National Corpus. URL: <https://corpus.byu.edu/bnc/>
12. Языковая картина мира и системная лексикография / Б.Л. Иомдин, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева, О.Ю. Богуславская и др. М.: Языки славянских культур, 2006. 912 с.
13. Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx>
14. Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache. URL: <https://www.dwds.de/&corpus=kern>
15. The Oxford English Dictionary. URL: <https://www.Oxforddictionaries.com/>